

P. Tebt. 2.583 – Adalékok egy
pannoniai legionárius leveléhez

Amint az köztudott, a mai Dunántúl területén megfordultak a rómaiak, sőt, a meghódított területeket *Pannonia Superior* és *Inferior* provincia néven tartományokká is szervezték. Azonban az már kevésbé ismert, hogy az itt szolgáló katonák saját különböző származásukon keresztül egyszersmind a birodalom etnikai tarkaságát is megtestesítették. Erről tanúskodik a jelen előadás tárgyául szolgáló görög nyelvű magánlevél, melyet egy Pannoniában állomásozó egyiptomi katona írt, és amely ma a P. Tebt. 2.583 számon publikált papiruszlapon olvasható. A leletet 1899/1900 fordulóján találta meg Grenfell és Hunt expedíciója az egyiptomi Tebtynisben. A szöveget ennek ellenére csak jóval később, 2012-ben publikálta GRANT ADAMSON amerikai doktorandusz, a *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* folyóirat 49. kötetében.

Az előadásomban hat témát szeretnék érinteni: egy rövid kutatástörténet, a papirusz fizikai jellemzői, ADAMSON (a szöveg első

publikálója) olvasataitól eltérő javaslatok, a levél központozása és ortográfiája, a levél keltezése, illetve a levél mint műfaj jelen szövegre vonatkoztatott értelmezése.

Mint szóba került, a levelet 1899 és 1900 fordulóján találta meg Grenfell és Hunt expedíciója az egyiptomi Tebtynisben. Az ásatást 1899. december 3-án kezdték el nem messze attól a helytől, ahol, mint később kiderült, a templomkörzet feküdt. December 5-én sikerült azonosítani a város ókori nevét, majd a templomkörzet feltárása után az egykori görög-római településre tértek át. 1900. január 3-án kezdtek hozzá a temető feltárásához. A *versón* szereplő leletszám alapján (T520) arra lehet következtetni, hogy a lelet még a temető feltárása előtt, a római kori településről került elő.

A településről néhány szót: Tebtynis a Fayum-oázis déli szélén terült el. Az ókori települést a különböző rétegek egymásba mosódása miatt nem lehet pontosan behatárolni. A helyi vallásos élet központja a Soknebtunis-templom volt, ettől északkeletre terült el az egykori görög-római település.

A papiruszról: a levél szövege egy 26,6-szer 15 centiméteres papiruszlapon helyezkedik el. A római korban ismert mintát követi, a *columnát* követő hosszúsága meghaladja a lap szélességét. Jobb széle viszonylag sértetlen, bal széle, illetve felső és alsó része viszont erősen sérült. A további sérülésekből legalább két függőleges hajtásvonal állapítható meg, ezen adatokból pedig arra lehet következtetni, hogy előbb jobb oldalát hajtották középre, majd erre rá a bal oldalát.

A *versón* lévő címzés is ezt igazolja, mivel a kívül lévő, ma már sérültebb részeken olvasható. A *rectón* 37 sor olvasható, és még egy sor a bal margón merőlegesen a rostokkal, a *versón* pedig 7 sor. A görög szöveg átírásában nagyrészt ADAMSON olvasatát követtem, az ettől eltérő javaslatokra a következőkben fogok kitérni. De előbb felolvasnám a görög szöveghez készített magyar fordítást. Az erősen töredékes részeket mellőzöm.

„Aurelius Pólión, a Legio II. Adiutrix katonája fivérének, Hérónnak, nővérének, Plutunak és anyjának, Sinuphisnak, a kenyérárus úrnőnek szívélyes üdvözlését küldi. Éjjel és nappal azért imádkozom, hogy legyetek egészségesek, és az összes isteneknél rendre áldozatot mutatok be értetek.

Én folyamatosan írok nektek, ti viszont nem emlékeztek rám. Én bizony megteszem, ami tőlem telik, mindig írok nektek, és szüntelen magamban hordozlak és lelkemben tartalak titeket. Mégsem írtátok meg nekem soha, hogy ti egészségesek vagytok-e. Pedig aggódom értetek, mert bár gyakran kaptok tőlem levelet, soha nem válaszoltatok, hogy tudjam, hogy ti hogy vagytok. Bár távol vagyok Pannoniában, küldtem nektek (leveleket). Ti bizony, amióta eljöttem otthonról, úgy viselkedtek velem, mint egy idegennel, és örültök. Pedig én megmondtam nektek, hogy nem önként csatlakoztam a sereghöz, és megbántam, hogy eljöttem tőletek. Én hat levelet írtam nektek. Ha pedig én nem jutok eszetekbe nektek, szabadságot fogok kérni a consularistól, és el fogok menni hozzátok, hogy tudjátok: a testvéretek vagytok. Mert én tőletek semmit nem kértem a bevonulásomkor. Nem feledem azonban, hogy míg én folyamatosan írok nektek, közületek senki egy árva szót sem válaszol. Ti is írjatok vissza nekem ... írjon nekem valaki közületek ... küldjétek el nekem.

Üdvözlés atyámnak, Aphrodisiosnak és nagybátyámnak, Atésiosnak, a lányának és a férjének Orsinuphisnak és az ő anyjai nagynénje gyermekeinek, Xenophónnak és Vénophisnak.

Címzés ... Tebtynisbe a gyerekeknek és Sinuphisnak a kenyérárusnak ... Pólióntól, a Legio II. Adiutrix katonájától ... Alsó-Pannóniából.

Add át Akutonos Leónnak, a legio veteránjának Aurelius Pólióntól a Legio II. Adiutrix katonájától, hogy küldje haza...”

Az új, illetve eltérő olvasatokról: az első javaslatom a 3. sorban látható *lacunára* vonatkozik. ADAMSON kiadásában üresen hagyja ezt a két betűnyi *lacunát*, azonban a görög nevek előtt a névelő használata megszokott, így értelmes olvasatot kapunk egy nőnemű *singularis dativusi* névelő beillesztésével.

A következő a 13. sorra vonatkozik. ADAMSON egy *εἰδότες pluralis nominativusi* participiumot feltételez Póliónra vonatkoztatva, azonban a levélíró következetesen egyes szám első személyben nyilatkozik magáról, és a *ἴνα* után kézenfekvőbbnek tűnik az *οἶδα coniunctivusi* alakja, ezért az *εἰδῶ* alakot javasoltam.

A 14. sorban is hasonló a helyzet. Itt ADAMSON egy *ἀπόντας pluralis accusativus* participiumi alakot lát, ezzel szemben érdemesebb lenne egy *ἀπὼν singularis nominativus* participiumi alakot vonatkoztatni a levélíróra, és utána egy *τάς* névelőt, amelyhez egy véletlenül elfelejtett *ἐπιστολάς* tartozna. Ezt az értelmezést támasztja alá az *ἔπειτα* állítmány is, amely egy *τάς ἐπιστολάς* vagy más, levélre vonatkozó tárgyat kíván maga után.

A 16. sorban ADAMSON üresen hagyja a *lacunát*, egyedül egy *α*-t vél felfedezni, azonban az *ἀφ' ὧν* a levél nyelvezete és ismétlései alapján kézenfekvőnek tűnik, és a kivehető tintanyomok is ezt az olvasatot támogatják.

A 18. sor elejét ADAMSON szinte üresen hagyja, kivéve az *οὐκ* tagadószt és az *-ειν* végződést. A sor elején vízszintes vonal maradványa látható, kevéssel mellette pedig átlósan dőlő függőleges vonal húzódik lefelé a sor alá, ez két betűnek a része, egy *τ* bal felső szára, illetve egy *ρ* alsó szára lehet. A *lacunában* pont két betű fér el, és a mondat további része is a *τρέπειν* olvasatot támogatja, mint a hadsereghez való csatlakozás kifejezése. A *ἐκὼν* a megmaradt tintanyomok alapján következtethető ki.

A 20. sor végén ADAMSON egy *ἠδέ/ιδέ* “felkiáltást” olvas, azonban mivel új mondat kezdődik, a *δέ* önálló partikulaként is értelmezhető, az *ἠ* pedig az *εἰ* feltételes partikula megfelelője, amit a következő sorban odaérthető *optativusi* alak is támogat.

A 21. sorban ADAMSON a $\nu\omicron$ után üresen hagyja a *lacunát*. A μ felső részéből viszont látható egy részlet. A λ és előtte a $\tau\epsilon$ néhány maradványa, valamint a szöveg ismétlődő jellege a $\mu\eta\ \epsilon\chi\omicron\iota\tau\epsilon$ alakot támogatják, az *optativusi* alakra pedig szépen válaszol a $\lambda\eta\psi\omicron\mu\alpha\iota$ *futurum*.

A 26. sor végén lévő *ειδέ* olvasatot ADAMSON itt is felkiáltásként (*ιδέ*) értelmezi, azonban miként a 20. sorban, itt is új mondat kezdődik, és feltételes alakot vezethet be (*ει δέ*), jóllehet az állítmány pontosan nem kivehető.

Szintén a 26. sorban található *ήμει* alakot ADAMSON *genitivusi* alakként értelmezi, azonban ez hangzásában távol esik a $\acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\nu$ -tól, érdemes inkább $\acute{\upsilon}\mu\acute{\iota}\nu$ -ként olvasni, a ν hiányára pedig magyarázat, hogy a korban a szóvégi ν -k eltűnőben voltak. Hasonló a helyzet a 27. és a 29. sorokban is.

A levél központozásáról és ortográfiájáról: a levél szövege a korban jellemző *scriptio continuá*ban íródott. A korai latin nyelvű szövegekben a szóhatárok jelölésére pontokat használtak, de később görög hatásra ők is áttértek a *scriptio continuára*. A levél szövegében négy helyen látható pont, kettő értelmileg tagolja a szöveget, kettő szerepe pedig ismeretlen. A 2. sorban a levél feladóját választja el a címzettől, a 20. sorban pedig mondattani szempontból tagolja a szöveget, a pont után új mondat kezdődik. A 11. és a 45. sorokban bizonytalan a központozás szerepe, mindkét esetben egy jelzői szerkezetet bont meg a pont.

A levél helyesírása sok helyen eltér a klasszikus normától. A korszakra a magánhangzó-rendszer átalakul, a *iotacizmus*, az *αι* és *ε*, valamint a hosszúságok eltűnését jelző *ο* és *ω* váltakozása megjelenik a levél szövegében, és ez az értelmezésben is gondot okozhat (főként a többes szám első és második személyű személyes névmások esetében). Feltűnő az *iota adscriptum* hiánya, azonban az aspiráció ingadozása kevésbé érhető tetten. Egyedül a 7. sorban feltűnő, hogy az *οὐκ*-ban a χ -t κ -ra javította.

A levél keltezéséről: a helyszín magából a levélből is kiderül, egyrészt a 14. sorban írja, hogy Pannoniában van (*ἐν τῇ Παννονίᾳ*),

másrészt a 43. sorban a címzésen is szerepel az Alsó-Pannonia kifejezés (τῆς Παννονίας τῆς κάτω).

A levél keletkezési idejét viszont csak másodlagos adatok alapján következtethetjük ki. ADAMSON Kr. u. 214-ben határozza meg a *terminus post quem*et, amit a ὑπατικός, azaz *consularis* kifejezésre alapoz, mivel 214 előtt csak *praetori* rangú helytartója lehetett Alsó-Pannoniának, 214-től viszont már csak *consulviselt* ember lehetett helytartó. Ezt a datálást igyekeztem pontosítani történeti adatok segítségével. A Legio II. Adiutrix, melynek Pólión is tagja volt, Kr. u. 214 és 217 között Caracalla pártusok elleni hadjáratán vett részt, amely útközben kelet felé tett egy kitérőt Alexandriába is, többek között, hogy a lovas pártusok ellen hatékony phalanx-seregtestbe toborozzon katonákat – erről Héródianos és Cassius Dio is beszámol. A levélíró feltehetően ekkor csatlakozott a sereghöz, mivel arra, hogy máskor is Egyiptomban járt volna a legio, nincs adatunk, így a levél feltehetően a 217 utáni években keletkezhetett.

A levél műfajáról: amint a korszakban is szokás volt, jelen levélünk egy papirusztekercsből kivágott lapra íródott. A korban szinte mindig egy hasábian haladt a levelek szövege, többnyire a *recto* oldalon, ez itt is így van. A kezdőformula is a korszakra jellemző: X Y-nak üdvözlését küldi, ezt Pólión egy udvarias kiegészítéssel is ellátja: *πλεῖστα χαίρειν*. Ritka, de nem egyedülálló, hogy több személyt is megemlít a köszöntésben. A köszöntés után a szokásos fordulattal él: jó egészséget kíván a címzetteknek.

A panasz mint toposz más levelekben is előfordul, de nem ennyire hangsúlyosan. Pólión levelének lényegi része a panaszáradat, erőteljes megfogalmazásokat használ: idegenként kezeltek engem, mióta eljöttem tőletek. Kérdés, hogy Pólión is csak toposzként él a panaszkodással, vagy pedig valós érzelmek állnak mögötte. A levél szövege inkább az utóbbira enged következtetni.

A 30. sortól üdvözlések sorozata kezdődik, amely lényegében egy

felsorolása annak, hogy kiket üdvözöl. Ez az udvariasságon túl a kapcsolatfenntartás egyik eszköze is.

Pólión levelében látszik, hogy elsajátította a levélírás alapjait, a formulákat helyesen használja. Ez, illetve az, hogy a betűvetéssel is megismerkedett (mivel valószínűleg ő írta a levelet, s nem diktálta), azt jelenti, hogy bizonyos iskolai képzettséggel is rendelkezett, azonban a helyesírásra kevésbé ügyelt, és az ismétlődő formulák is arra utalnak, hogy vagy nem volt túl magasan képzett, vagy pedig felfokozott érzelmi hangulatban írta levelét a honvágy miatt.

A levélben több egyiptomi eredetű név is fellelhető: a Sinuphis, az Orsinuphis, a Vénophis, illetve a Plutu, amely hangzásra görögösnek tűnik, azonban nincs egyeztetve a nőnemű *dativusi* ἀδελφή szóval. Ezen egyiptomi nevű családtagok a katona Pólión egyiptomi származására utalnak.

Kérdés, hogy Pólión milyen nyelveket beszélhetett. A levél nyelve alapján biztosra vehetjük, hogy a görög nyelvvel megismerkedett (ha épp nem az anyanyelve volt), illetve a rokonságot figyelembe véve, akár az egyiptomi nyelvet is ismerhette. Pannoniában, a hadseregben a latin nyelvű környezet által a latint is elsajátíthatta, kérdés, hogy már otthon Tebtynisben is találkozott-e a latinnal. A Kr. u. IV. században Egyiptomban a latinnak korlátozott szerepe volt, és a kopt is csak a III. század során válik jelentősebbé a források között. Az egyiptomi-görög, illetve latin-görög kétnyelvűség rányomta bélyegét a mindennapi szóhasználatra is, a különböző nyelvi szintek tetten érhetőek a hétköznapi élet szöveges forrásaiban, így a papiruszokon is.

A levelek tárolásáról: az állam különböző levéltárakat tartott fenn az állami levelezések megőrzésére, a papiruszlapokat összeragasztották és tekercsekben egységesítették, ezek voltak a τῶμοι συγκολλησμοί. Cicero is megemlíti magánlevelezése kapcsán, hogy a beérkező és az elküldött levelek másolatait külön tárolta. Azonban nem volt általános gyakorlat, hogy a magánleveleket másolatban

tárolják, a kapott leveleket több helyen egymásba hajtogatva tárolták külön polcon. Jelen levél tárolásáról biztosan nem mondhatunk, csupán annyit, hogy célba ért, és valószínűleg családja is olvasta a honvágytól és szomorúságtól átítatott sorait.

Bibliográfia

- ADLER, A.: *Suidae lexicon, 4 vols. Lexicographi Graeci 1.1–1.4.* Leipzig 1935.
- CASSIUS DIO: *Roman History. Volume IX. Books 71–80. Loeb Classical Library.* Cambridge 1927.
- HÉRÓDIANOS: *A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától.* (ford. FEHÉR Bence és KOVÁCS Péter) Budapest 2005.
- IHM, M.: *C. Suetoni Tranquilli Opera. Vol. 1. De Vita Caesarum Libri VIII.* Leipzig 1908.
- LATTE, K.: *Hesychii Alexandrini lexicon, vols. 1–2.* Koppenhága 1966.
- NAUTIN, P.: *Origène. Homélie sur Jérémie, vol. 1.* Paris 1967.
- STAVENHAGEN K.: *Herodianus ab excessu divi Marci libri octo.* Leipzig 1922.
- Suetonius: *A Caesarok élete.* (ford. KIS Ferencné) Budapest 1975.
- ADAMSON, G.: „Letter from a Soldier in Pannonia”, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 49 (2012) 79–94.
- CRIBIÖRE, R.: *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt.* Princeton NJ 2005.
- DAVOLI, P.: *L'archeologia urbana nel Fayyum di età ellenistica e romana.* Napoli 1998.
- DICKEY, E.: „The Greek and Latin Languages in the Papyri”, in BAGNALL, R. S.: *Oxford Handbook of Papyrology.* Oxford 2009. 149–169.
- GALLAZZI, C.: „Fouilles anciennes et nouvelles sur le site de Tebtynis”, in *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 89 (1989) 179–191.
- GIGNAC, F- T.: *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Volume I. Phonology.* Milano 1975.
- GRENFELL, B. P. & HUNT, A. S. & GOODSPEED, E. J.: *The Tebtunis Papyri. Part II.* London 1907.
- JOHNSON, W. A.: „The Ancient Book”, in BAGNALL, R. S.: *Oxford Handbook of Papyrology.* Oxford 2009. 256–281.

- LEWIS, M.: „Imperatives and Other Directives in the Greek Letters from Mons Claudianus”, in EVANS, T. V. & OBBINK, D. D.: *The Language of the Papyri*. Oxford 2009. 97–119
- LŐRINCZ Barnabás: „Legio II. Adiutrix”, in LE BOHEC, Y. & WOLFF, C. (szerk.): *Les Légions des Rome sous le Haut-Empire*. Lyon 2000. 159–168.
- LUISELLI, R.: „Authorial Revision of Linguistic Style in Greek Papyrus Letters and Petitions (AD I–IV)”, in EVANS, T. V. & OBBINK, D. D.: *The Language of the Papyri*. Oxford 2009. 71–96.
- LUISELLI, R.: „Greek Letters on Papyrus, First to Eighth Century: A Survey”, in KAPLONY, A. & GROB, E. M.: *Documentary letters from the Middle East: the evidence in Greek, Coptic, South Arabian, Pehlevi, and Arabic (1st–15th c CE)*. *Asiatische Studien*. Bern 2008. 677–737.
- MÓCSY András: *Pannónia a késői császárkorban*. (Apolló könyvtár 4) Budapest 1975.
- O’CONNELL, E. R.: „Recontextualizing Berkley’s Tebtunis Papyri”, in FRÖSÉN, J.: *Proceedings of the XXIVth International Congress of Papyrology*. Helsinki 2007. 807–826.
- PHANG, S. E.: „Military Documents, Languages, and Literacy”, in ERDKAMP, P.: *A Companion to the Roman Army*. Malden 2007. 286–305.
- STROBEL, K.: „Strategy and Army Structure: Between Septimius Severus and Constantine the Great”, in ERDKAMP, P.: *A Companion to the Roman Army*. Malden 2007. 267–285.